

RENATA KUCHARCZYK

KILKA UWAG O FRAGMENTCIE NACZYNNIA Z ODERCY (BUŁGARIA)

Abstrakt: Podczas prac wykopaliskowych w bizantyńskiej twierdzy w Odercy (Bułgaria) odkryto fragment dekorowanego kieliszka lub pucharka. Czerwonobrazowe opakowe nitki szklane nałożone bezpośrednio pod krawędzią i poniżej, jak również, niestety bardzo fragmentarycznie zachowana namalowana grecka inskrypcja, czyni to naczynie wyjątkowym. Najprawdopodobniej powstało ono w jednym z warsztatów szklarskich funkcjonujących na obszarze wschodniego Śródziemnomorza. Aleksandria wydaje się tu być najbardziej oczywistym kandydatem. Naczynie z Odercy można datować na VI w.

Słowa kluczowe: kieliszek z Odercy, Bułgaria, zdobiony czerwonobrazowymi nitkami szklanymi, malowany napis alfabetem greckim, Aleksandria.

Abstract: During excavations in the Byzantine fortress in Odarci (Bulgaria) a fragment of decorated wineglass/or beaker came to light. The brownish-red opaque threads applied below the rim and on the body, as well as painted, unfortunately very fragmentarily preserved Greek inscription, make this vessel unique. Most probably it was made in one of the glass workshops operating in the Eastern Mediterranean. Alexandria seems to be to most obvious candidate. The vessel can be dated to the 6th c. A.D.

Keywords: wineglass / beaker from Odarci, Bulgaria, with brownish-red threads, Greek inscription painted, Alexandria.

Fragment naczynia z jasnozielonego szkła z Odercy dekorowany czerwonobrazowymi opakowymi szklanymi nitkami oraz z bardzo fragmentarycznie zachowaną grecką inskrypcją (M. Dekówna, U. Dymaczewska 2014, ryc. 4; M. Salamon 2014), należy zapewne do cienkościennego, konicznego kieliszka (pucharka), zaokrąglającego się ku dołowi, prawdopodobnie na krótkiej nóżce i stożkowej stopce. To jedna z najbardziej charakterystycznych form naczyń szklanych występujących na wielu stanowiskach archeologicznych w VI i VII w. n.e. w basenie Morza Śródziemnego, a także w Mezji, Tracji oraz na północnym Nadczarnomorzu.

Warto tu podkreślić, że w większości przypadków te masowo i mało starannie wytwarzane naczynia stołowe nie mają żadnej dekoracji bądź ogranicza się ona jedynie do nakładanych barwnych nitek szklanych, najczęściej niebieskich i zielonych. Do wyjątków należą dekorowane, których czasza została wydmuchana w formie. Jak na przykład dwa egzemplarze z Kartaginy, zdobione delikatnym żebrowaniem, pochodzące z 2 poł. VI w. i VII w. (D. Foy 2003, s. 73–75, 78, ryc. 46a-b, 73a-b). Kolejne, z podobną dekoracją oraz motywem siatki, których powstanie umieszcza

się w VI lub na początku VII w., pochodzą z Palestyny (Y. Gorin-Rosen, T. Winter 2010, s. 168–169, 177, ryc. 3; M. Burdajewicz 2011, s. 38, ryc. 9).

O ile kolor szkła i kształt kieliszka z Odercy nie wyróżnia go spośród setek podobnych egzemplarzy z tego okresu, to już połączenie na jednym naczyniu namalowanej inskrypcji i nałożonych czerwono-brązowych opakowych szklanych nitki czyni je bez wątpienia wyjątkowym. Nie znajduje ono bowiem analogii w żadnym z publikowanych przykładów.

Naczynia zdobione czerwono-brązowymi opakowymi nitkami obecne są w literaturze przedmiotu. Należą do nich, co trzeba podkreślić, właśnie kieliszki. Jak chociażby ten z San Antonino di Perti w Ligurii, o krótkiej, cienkiej nóżce i płaskiej stopce, datowany na VI–VII w. (M. Sternini 1995, s. 261, ryc. 19.38). Drugi, z Chersonezu, również o krótkiej, ale pierścieniowatej nóżce i stożkowej stopce, pochodzi z pierwszej ćwierci VII w. (L. Golofast 2009, s. 317, ryc. 16:9; 18). Na obydwu nitki zostały nałożone horyzontalnie pod krawędzią oraz w dolnej części czaszy, gdzie nadano im kształt festonów, obiegających naczynie dookoła.

Dekoracja takimi nitkami występuje jednak głównie na różnego typu butelkach. Przykłady, znane chociażby z Cypru (O. Vessberg, A. Westholm 1956, s. 156, ryc. 48:20), z kilku stanowisk w Izraelu (N. Katsnelson 1999, s. 75, 77, ryc. 4:5; S. Hadad 2005, s. 25, tabl. 14:284–285) oraz Jordanii (S. Saller 1941, s. 320–321, tabl. 142:18, 25), datowane są na V–VII w. Warto tu przytoczyć także miseczkę i buteleczkę z bezbarwnego szkła, z Muzeum Benakiego w Atenach. Obydwa naczynia, pochodzące najprawdopodobniej ze wschodniego Śródziemnomorza, datowane są na okres wczesnoislamski. Na dnie miseczki, na wewnętrznej stronie, namalowano promieniście rozchodzące się zygzaki. Z kolei buteleczkę zdobią namalowane na całej powierzchni małe kropki i kółka (C.W. Clairmont 1977, s. 58, 80, tabl. XII 181, XXVIII 272).

W poszukiwaniu kolejnych analogii do czerwono-brązowej dekoracji trzeba zwrócić się ku Egiptowi, gdzie takich fragmentów znaleziono najwięcej. Z Fustatu (Stary Kair) pochodzą dwie lampki, w tym jedna koniczna, na których horyzontalnie nałożone nitki szklane tworzą motyw festonów i owali. Obydwie datowane są na okres abbasydzki (750–800 r.) (G.T. Scanlon, R.P. Pinder-Wilson 2001, s. 62–65, ryc. 32h, i, tabl. 32h, i). Kolejne stanowiska to Tebtynis (Fajum), skąd pochodzą głównie cylindryczne i koniczne pucharki z VII i VIII w. (D. Foy 2001, s. 471–472, 484, ryc. 3:50–53, 54, 56–61), oraz Rāya na półwyspie Synajskim, gdzie małe butelki i beczkowate kubki występują w 2 poł. VIII i początku IX w. (Y. Shindo 2007, s. 101–102, tablice 1–7, 8, 2:4).

Na koniec dwa najważniejsze stanowiska archeologiczne z północy Egiptu: Aleksandria i położona niedaleko niej Marea nad jeziorem Mariut. W Aleksandrii, na Kom el-Dikka, zarejestrowano około 40 fragmentów. To, co wyróżnia ten materiał, to nie tylko obecność cienkich nitki nałożonych horyzontalnie na butelkach i kieliszkach, ale przede wszystkim różnego kształtu elementów, malowanych czerwono-brązową emalią na zewnętrznych ściankach naczyń, a w kilku przypadkach także na spodniej stronie baz. Są to zatem linie, różnej wielkości owale, kółka i kropki, oraz bardzo charakterystyczne dla tych szkielek małe, podłużne plamki (R. Kucharczyk

2005a, s. 34, ryc. 2:3–5). Kilka fragmentów w tym zespole jest szczególnie interesujących. W obrębie jednego naczynia połączono dwie techniki dekoracyjne: brązowoczerwone opakowe nitki lub malowane elementy o tej samej barwie pojawiają się z motywami wydmuchanymi w formie (delikatne wgłębienia w horyzontalnych rzędach) lub szklanymi zielonymi nitkami. Wszystkie fragmenty z Kom el-Dikka, z wyjątkiem jednego (szkło jasnożółte), zostały wykonane ze szkła o odcieniach zielonego i niebieskawozielonego koloru, charakterystycznego dla szkielek z tego stanowiska w VI i VIII w. Podobny materiał występuje jedynie we wspomnianej już Marei. Pochodzi on z bizantyńskiej bazyliki (R. Kucharczyk 2007, s. 70–72, ryc. 2:1–3) oraz z łaźni (R. Kucharczyk 2008, s. 131, ryc. 46:23–24).

Szkła te bez wątpienia produkowane były w Aleksandrii i dostarczane na lokalne rynki. Charakterystyczna malowana brązowoczerwona dekoracja wydaje się swego rodzaju „znakiem handlowym” aleksandryjskiego regionu. Istotnym dowodem tej produkcji jest materiał pochodzący z warsztatów szklarskich działających w tzw. dzielnicy rzemieślniczej na Kom el-Dikka pomiędzy V a VII w. Obejmuje on nie tylko pozostałości małego pieca, fragmenty naczyń, znaczne ilości masowo produkowanych paciorków, wykonanych ze szkła o różnych kolorach, w tym brązowoczerwonego, liczne matryce do ich produkcji, półprodukty, często zdeformowane i nieudane w czasie wytwarzania (szklane pałeczki i paciorki), ale także bryłki surowego brązowoczerwonego opakowego szkła (M. Rodziewicz 1984, s. 241–243, 266, ryc. 265, 266, tabl. 72.359–367; G. Majcherek 1992, s. 12–13, ryc. 2).

Wydaje się, że poza Egiptem, który jako jedyny można uznać za miejsce produkcji naczyń z brązowoczerwoną dekoracją, w pozostałych miejscach, gdzie odnotowano ich występowanie: Palestyna, Mezja, Krym, Cypr i wreszcie Italia, mamy do czynienia z importami. Być może właśnie z Egiptu. Warto zauważyć, że kieliszki, które stanowią najliczniejszą grupę znalezisk szklanych w VI i VII w. na wielu stanowiskach dzisiejszej Bułgarii, w tym także Novae, charakteryzują się prawie całkowitym brakiem jakiegokolwiek ornamentyki (G. Dankowa 1993, s. 81–89; J. Olczak 1995, s. 59–81; A. Cholakowa 2009, s. 261). Przypomnieć tu trzeba, że wykopaliska w twierdzy w Odercy dostarczyły wielu fragmentów kieliszków wykonanych z różnych odcieni zielonego szkła, ale żaden z nich nie był dekorowany. Fragment będący przedmiotem tych rozważań oraz stopka kieliszka są jak dotąd jedynymi wyjątkami (G. Dankowa 1993, s. 86).

Samo naczynie i brązowoczerwoną dekorację wykonano w jednym warsztacie szklarskim. Wydaje się, że nitki rozmieszczono od razu w takiej odległości, aby powstałe przestrzenie mogły pomieścić wcześniej zaplanowaną inskrypcję. Dwa pasma szklanych nitek, a być może nawet trzy, stanowiły dla niej swego rodzaju oprawę. Inskrypcję wykonano już w innym warsztacie, specjalizującym się tylko w zdobieniu naczyń. Znajdowały się one w dużych ośrodkach o ugruntowanych tradycjach szklarskich. Nie wydaje się, aby naczynie z Odercy powstało w prowincjonalnym ośrodku.

Czy mogła to być Aleksandria? Przemawiałaby za tym liczba szkielek z brązowoczerwoną ornamentyką, w tym kieliszków, która największa jest właśnie w rejonie aleksandryjskim. Warto także zwrócić uwagę na fakt, iż zarówno na Kom el-Dikka

(M. Rodziewicz 1984, s. 240, ryc. 262, tabl. 73: 372–379), jak i w pobliskiej Marei (R. Kucharczyk 2008, s. 132–133, tabl. 46:24, 29–32; taż 2005b, s. 57–58, ryc. 2:1–3) kieliszki licznie pojawiają się w materiale archeologicznym z VI i VII w. Zazwyczaj dekorowane są jedynie różnokolorowymi nitkami szklanymi: obok czerwono-brązowej, głównie zieloną i niebieską. Na tym tle wyróżnia się ostatnio odkryty na Kom el-Dikka, niestety fragmentarycznie zachowany egzemplarz, co prawda pozbawiony nitek, ale mający malowaną złotą dekorację, składającą się z greckiej inskrypcji oraz powtarzającego się motywu krzyża (R. Kucharczyk, w przygotowaniu b).

Niestety, badania chemiczne szkła, z którego wykonano pucharek z Odcery, nie wskazują jednoznacznie, gdzie mogło być ono wyprodukowane. Nie wyklucza się jednak warsztatów na wschodnich obszarach basenu Morza Śródziemnego (M. Dekówna, U. Dymaczewska 2014, s. 253). Wykopaliska na Kom el-Dikka dowiodły, że w okresie późnorzymskim i wczesnobizantyńskim szkło surowe było wytapiane w Aleksandrii, najprawdopodobniej na samym stanowisku (R. Kucharczyk, w przygotowaniu a).

Wydaje się, że na podstawie analogii do kształtu i dekoracji kieliszek z Odcery można datować na VI w. Jednak pytanie, gdzie powstał, bez dodatkowych nowych znalezisk, a także badań fizykochemicznych szkielek z większej liczby stanowisk w Egipcie, w tym także Kom el-Dikka, pozostać musi bez jednoznacznej odpowiedzi.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

„PAM” — „Polish Archaeology in the Mediterranean”, Warszawa.

Literatura

Burdajewicz M.

2011 *Glass finds in archaeological context. A case study of Hippos (Sussita)*, „Études et Travaux”, 24, s. 22–40.

Cholakowa A.

2009 *Glass from Late Roman/Early Byzantine Dichin (Northern Bulgaria)*, [w:] *Late Antique/Early Byzantine glass in the eastern Mediterranean*, E. Lafli red., Izmir, s. 261.

Clairmont C. W.

1977 *Catalogue of Ancient and Islamic Glass*, Athens.

Dankowa G.

1993 *Kieliszki i unguentaria. (Materiały do Katalogu)*, „Novensia”, nr 6, s. 81–130.

Dekówna M., Dymaczewska U.

2014 *Fragment naczynia szklanego z napisem znaleziony w Odcery (Bułgaria)*, „Archeologia Polski”, t. 59, z. 1–2, s. 231–269.

Foy D.

2001 *Secteur nord de Tebtynis (Fayyoun). Le verre byzantin et islamique*, „Annales Islamologiques”, t. 35, s. 465–489.

- 2003 *Le verre en Tunisie: L'apport des fouilles récentes tuniso-françaises*, „Journal of Glass Studies”, t. 45, s. 59–89.
- Golofast L.
2009 *Early Byzantine glass from the Tauric Chersonesos (Crimea)*, [w:] *Late Antique/Early Byzantine glass in the Eastern Mediterranean*, E. Lafli red., Izmir, s. 301–335.
- Gorin-Rosen Y., Winter T.
2010 *Selected insights into Byzantine glass in the Holly Land*, [w:] *Glass in Byzantium. Production, Usage, Analyses. International Workshop organised by the Byzantine Archaeology Mainz, 17th–18th of January 2008*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, s. 165–181.
- Hadad S.
2005 *Islamic glass vessels from the Hebrew University excavations at Bet Shean*, „Qedem Reports”, Excavations at Bet Shean, t. 2, Jerusalem.
- Katsnelson N.
1999 *Glass vessels from the painted tomb at Migdal Ashqelon*, „Atiqot”, 37, s. 67–82.
- Kucharczyk R.
2005a *Islamic glass from the auditoria on Kom el-Dikka in Alexandria*, „PAM”, 16, s. 31–41.
2005b *Glass finds from the Basilica in Marea, 2004*, „PAM”, 16, s. 55–59.
2007 *Late Roman/early Byzantine glass from the Basilica in Marea*, „PAM”, 17, s. 70–74.
2008 *Glass finds from the baths and Sāqiyah*, [w:] *Marea, t. 1, Byzantine Marea. Excavations in 2000–2003 and 2006*, Kraków, s. 129–143.
- w przygotowaniu a *A fragment of a goblet with gilded decoration.*
w przygotowaniu b *Glass production at Kom el-Dikka in Alexandria.*
- Majcherek G.
1992 *Excavations in Alexandria in 1990–91*, „PAM”, 3, s. 5–14.
- Olczak J.
1995 *Szkło rzymskie z terenu komendantury w Novae*, „Novensia”, nr 8, s. 15–85.
- Rodziewicz M.
1984 *Les habitations romaines tardives d'Alexandrie: À la lumière des fouilles polonaises à Kom el-Dikka, Alexandrie*, t. 3, Warszawa.
- Salamon M.
2014 *Napis na fragmencie szklanego naczynia znalezionego w Odercy (Bułgaria)*, „Archeologia Polski”, t. 59, z. 1–2, s. 271–278.
- Saller S.
1941 *The memorial of Moses on Mt Nebo*, Jerusalem.
- Scanlon G. T., Pinder-Wilson R.
2001 *Fustat glass of the Early Islamic period: Finds excavated by the American Research Center in Egypt 1960–1980*, London.
- Shindo Y.
2007 *Islamic glass of the 8th century in Rāya*, [w:] *Archaeological survey of the Rāya/al-Ṭūr area on the Sinai Peninsula, Egypt 2005 and 2006*, M. Kawatoko red., Islamic archaeology and culture, t. 1, s. 97–107.
- Sternini M.
1995 *Il vetro in Italia tra V^e e IXe secoli*, [w:] *Le verre de l'Antiquité tardive et du Haut Moyen-Âge. Typologie, Chronologie, Diffusion. Association Française pour l'Archéologie du Verre, VIIIe rencontre. Guiry-en-Vexin, 18–19 novembre 1993*, D. Foy red., Guiry-en-Vexin, s. 243–289.
- Vessberg O., Westholm A.
1956 *The Hellenistic and Roman period in Cyprus*, The Swedish Cyprus Expedition, IV/3, Stockholm.

RENATA KUCHARCZYK

SOME REMARKS ON GLASS FRAGMENT FROM ODĀRCI (BULGARIA)

S u m m a r y

A green glass fragment from Odārci (Bulgaria) with brownish-red trailed decoration, and very fragmentary preserved painted Greek inscription, belongs to the wineglass/or beaker on short, plain or knobbed stem and a hollow conical base. This one of the most characteristic 6th–7th centuries A.D. shapes is attested at many sites at the Mediterranean coast, but also in Moesia, Thrace and the northern Black Sea region. These common and often carelessly made vessels were usually left undecorated or embellished only with applied green or blue threads.

Against such a backdrop stand out wineglasses from San Antonino di Pertin in Liguria, dated to the 6th–7th centuries A.D., and Chersonesos from the first quarter of the 7th c. A.D., both decorated with glass threads forming festoons. In very rare instances such vessels exhibit moulded blown pattern, mostly ribs. While the colour and shape of the wineglass from Odārci don't distinguish it among hundreds of similar examples from this period, the juxtaposition of brownish-red threads and inscription in a single vessel is exceptional.

Other examples of vessels decorated with applied brownish-red threads include bottles of various shapes, as well as lamps and bowls. Substantial numbers of such fragments were attested in Egypt. Glass material from Alexandria is distinguished, beside the glass threads, also by the presence of variously shaped elements painted in brownish-red enamel, that was some sort of "trademark" of local workshops active there between the 5th and 7th centuries.

The vessel from Odārci and its brownish-red decoration was most probably executed in one glass workshop, whilst inscription was made in the other. Both certainly didn't represent a provincial production centre. Archaeological material from Alexandria seems to point to this city, famed for its luxury glass production, beginning from the Hellenistic period.

On the basis of shape and decoration, the wineglass from Odārci could be dated to the 6th c. However, the question of its origin, with no additional finds and with no further physico-chemical analyses of glass from Egyptian sites and Alexandria in particular, must remain without a clear answer.

Adres Autorki:

Mgr Renata Kucharczyk
Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej
Uniwersytet Warszawski
ul. Nowy Świat 4
00-497 Warszawa
renatalex@yahoo.com